

SEBESTYÉN ZSUZSA

Interszekcionalitás, mint esélyegyenlőségi koncepció, avagy genderkutatás más szemszögből

Hazai és nemzetközi szinten is szép számmal jelentek meg esélyegyenlőséggel és társadalmi felzárkózással kapcsolatos kutatások. Sőt az is elmondható, hogy számos közpolitikai intézkedés is bevezetésre került az egyenlőtlenségek megszüntetése céljából. Azonban ezek az írások, programok, stratégiák, akciók jellemzően csak és kizárólag egy dimenzió mentén vizsgálódnak, egy egyenlőtlenségi faktort elemeznek, egy hátrányos helyzetű csoportra fókuszálnak.

Tanulmányomban szeretném az olvasóval megismertetni az interszekcionalitás módszerét. Azt a látásmódot, azt a megközelítési módot kívánom bemutatni, amely szerint az egyenlőtlenségi faktorok összefonódnak és nem párhuzamosan léteznek egymás mellett. Az interszekcionalitás alkalmazása segítheti a kutatót, az olvasót vagy akár a közpolitika bármely szereplőjét a társadalmi egyenlőtlenségek miértjeinek jobb felismerésében, megértésében és azok kezelésében.

Ahhoz, hogy az interszekcionalitást el tudjuk helyezni a rendszerben, elengedhetetlennek tartom az egyenlő bánásmód és egyenlőség áttekintését, amely a téma egész keretét adja. Ezt leszűkítve kitérek az esélyegyenlőség politika főbb mérföldköveire, azaz röviden bemutatom a „három-lábú széket”, úgymint az anti-diszkriminációs politikát, a nőpolitikát és a gender mainstreaminget. Így jutunk el a negyedik esélyegyenlőségi koncepcióhoz, magához az interszekcionalitáshoz.

Egyenlő bánásmód és esélyegyenlőség

Az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség kérdése, illetve azok biztosítása az Európai Unió egyik fontos politikai célja. Az egyenlő bánásmód elve, bár változó tartalommal, illetve intenzitással, de kezdetektől jelen van az európai integráció minden napjaiban. A közösségi munkajog és a munkahelyi egészség- és biztonságvédelem mellett az egyenlő bánásmód a közösségi szociális jog olyan területe, ahol a jogharmonizáció eszköztét alkalmazták. Az esélyegyenlőség fogalma és az esélyegyenlőségi politika csak a 80-as években került előtérbe.

Különbséget kell tennünk az egyenlő bánásmód és az esélyegyenlőség között, mert a két fogalom nem egy és ugyanaz. Az egyenlő bánásmód biztosítása a hátrányos megkülönböztetés, azaz a diszkrimináció tilalmát jelenti. Az egyenlő bánásmód megsértésekor ok-okozati összefüggés van a sérelmet elszenvedett személy hátránya és a védett tulajdonsága között. A diszkrimináció fogalmának a három eleme: a

megkülönböztető intézkedés negatív hatással van az érintett személyre, ez a negatív hatás a különbségtételből ered és ez a különbségtétel ésszerűtlen, azaz objektíve egyáltalán nem indokolható¹. Az egyenlő bánásmód elve tilalmat megfogalmazó jogszabályokra épül, ennek a közösségi jogi eszköze pedig a nemzeti szabályozások irányelveken történő harmonizációja. A nemzeti jogalkotóra tehát az egyenlő bánásmód követelménye a hátrányos megkülönböztetés valamennyi formájának tiltását, az egyenlő bánásmód elvét sértő jogszabályok hatályon kívül helyezését és az egyéni jogsérelmek orvoslásához szükséges jogintézmények, eljárások hatékony szankciórendszerének megteremtését rója.

Az egyenlő bánásmóddal szemben az esélyegyenlőségi politika azt kívánja meg a döntéshozóktól, hogy konkrét lépéseket tegyenek meg az egyenjogúsítás érdekében az élet legkülönbözőbb területein - oktatás, egészségügy, munkaerőpiac, szociális biztonság stb.

A leglényegesebb különbség a két fogalom között, hogy míg az egyenlő bánásmódnál tartózkodni kell a megkülönböztető bánásmódtól a védett tulajdonságok alapján, addig az esélyegyenlőség megteremtésének egyik feltétele pontosan a pozitív intézkedések megtétele a személyek közötti különbségek kiküszöbölése céljából.

Az egyenlő bánásmód elve tehát az integráció kezdetétől fogva fontos szerepet játszik a közösségi jog alapelvei között. 1957-ben a Római Szerződés 119. cikke azonban csak azt mondta ki, hogy a nők és férfiak egyenlő munkáért egyenlő bért kapjanak. Mielőtt azt gondolnánk, hogy ez „csupán” csak európai értéként vagy általános emberi jogi megfontolásból került be a szövegbe, le kell szögeznünk, hogy elsősorban gazdasági megfontolásból. Gyulavári Tamás megfogalmazásában ezt az elvet azért emelték be a Szerződésbe, mert azt gondolták, hogy hozzájárulhat a versenyt torzító körülmények megszüntetéséhez, illetve a női munkavállalók élet, illetve munkakörülményeinek javításához (Gyulavári 2004). Ha jobban megvizsgáljuk ezt a helyzetet, akkor láthatjuk, hogy két korlátozásról van szó. Egyrészt 1999-ig, az Amszterdami Szerződés hatálybalépéséig az egyenlő bánásmód csak a nemek közötti egyenlő bánásmód elvét mondta ki, másrészt azt is csak a díjazás tekintetében tette. A közösségi jogalkotók csak később terjesztették ki újabb és újabb területekre az egyenlő bánásmód elvét.

1957 és 1975 között az egyenlő munkáért egyenlő bér elvére vonatkozó nemzeti szabályok harmonizálása lett volna a cél, azonban ez nem történt meg, ami egyben azt is jelentette, hogy egészen a hetvenes évekig egyetlen irányelv sem született meg. Két esemény segítette azt, hogy ez az állapot megszűnjön. Az egyik a Szociális Akcióprogram megszületése, a másik pedig az Európai Bíróság esetjogából kiemelkedő Defrenne-ítélet². Ezt követően fokozatosan, lépésről lépésre dolgozták ki az egyenlő bánásmód tágabb koncepcióját, illetve az irányelveket.

¹ A társadalmi különbségekről lásd még: Czibere Ibolya (2007): Társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek – Az esélyegyenlőség szociológiai értelmezése c. tanulmányát

² Defrenne légiutas-kísérő pert indított a belga Sabena légitársaság ellen, mivel megszegte az egyenlő munkáért egyenlő bér elvét. Az Európai Bíróság elítélte a légitársaságot.

A legnagyobb változást a már említett Amszterdami Szerződés hozta. A 13. cikkének elfogadásával a nem mellett, a faj és etnikai hovatartozás, a vallás vagy a meggyőződés, a fogyatékoság, a kor vagy a szexuális irányultság is bekerült a célcsoportok közé. Emellett pedig a Szerződés 3. cikke kimondja, hogy a Közösség valamennyi tevékenysége során törekedni kell a gender mainstreaming elv betartására, azaz a nemek közötti esélyegyenlőség szempontjait valamennyi intézkedések meghozatalakor és bevezetésekor, illetve döntéshozatal során figyelembe kell venni.

Az EU Alapvető Jogok Chartájának (elfogadása: 2000.december 7-9.) 23. cikke szól a nők és férfiak egyenlőségéről, azaz „A férfiak és nők egyenlőségét minden területen, így a foglalkoztatás, a munkavégzés és a bérezés területén is biztosítani kell.” Ez egy igen ellentmondásos rendelkezés, hiszen bár megerősíti, hogy minden területen biztosítani kell a nemek közötti egyenlőséget, azonban ez megint csak a foglalkoztatásra, munkavégzésre és bérezésre vonatkozik. Ez a dokumentum volt az első az EU történetében, amelyben egységesen jeleníti meg az európai polgárokat és az EU tagállamok területén élő valamennyi személy polgári, politikai, gazdasági és szociális jogainak összességét. A jogokat hat nagy fejezet tartalmazza (Méltóság, Szabadságok, Egyenlőség, Szolidaritás, Polgárok jogai, Igazságszolgáltatás) a hetedik fejezet pedig az Általános rendelkezéseket sorolja fel.

Az Emberi jogok alapvető szabadságok védelméről szóló egyezményekhez elfogadott Tizenkettedik kiegészítő jegyzőkönyve (elfogadása: 2000. november 4.) már a megkülönböztetés általános tilalmát mondja ki (nem, faj, szín, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti helyzet).

Faji diszkriminációról szóló 2000/43/EK irányelvet az Amszterdami Szerződés hatálybalépése után egy évvel fogadták el, mivel a vezetőket, döntéshozókat egyre jobban aggasztotta az erősödő idegengyűlölet. A faji irányelv részben a nemek közötti bánásmódról szóló irányelvek megoldásait vette alapul, részben pedig teljesen új elemeket tartalmaz, például megkülönbözteti és pontosan meg is határozza a közvetlen és közvetett diszkrimináció fogalmát, beveszi a zaklatás fogalmát, kibővíti a személyi hatályt, ami azt jelenti, hogy mindenkire kiterjed, beleértve a köz- és a magánszférát, illetve a köztisztviselőket és a tárgyi hatálya is jóval bővebb, mint az addigi irányelveké. Az irányelv másik lényeges rendelkezése a diszkrimináció elleni küzdelmet szolgáló intézményrendszerrel. Az irányelv 13. cikke szerint, a tagállamok kötelesek olyan intézményrendszert kialakítani, amely segíti a diszkrimináció áldozatait, a jogérvényesítést, vizsgálatokat és kutatásokat végez, ajánlásokat fogalmaz meg stb. Az irányelv preambulumban külön említést tesznek a nők többszörös megkülönböztetéséről: *„a faji vagy etnikai származásra tekintet nélküli egyenlő bánásmód elvének alkalmazása során a Közösségnek az EK-szerződés 3. cikkének a (2) bekezdésével összhangban célul tűzte ki az egyenlőtlenségek megszüntetését, és elő kell segítenie a nők és férfiak közötti egyenlőséget, különösen azért, mert a nők gyakran többszörös megkülönböztetés áldozatai.”*³

³ 2000/43/EK irányelv

2000/78/EK irányelv célja a valláson, meggyőződésen, fogyatékoságon, életkoron vagy szexuális irányultságon alapuló diszkrimináció elleni küzdelem keretének kialakítása a foglalkoztatásban.

Összefoglalóan elmondható tehát, hogy az elsődleges és a másodlagos jog az idő előrehaladtával már nem csak a nemek közötti megkülönböztetés elleni küzdelemre korlátozódik, hanem az Amszterdami Szerződésben meghatározott hátrányos helyzetű csoportra is kiterjed. Emellett szintén előrelépést jelent, hogy az egyenlő bánásmód követelménye ma már nem csak kizárólagosan a munkajoggal összefüggő kérdéseket érinti, hanem a mindennapi élet legkülönbözőbb területeit.

Az esélyegyenlőségi politika célja, hogy az egyenlőtlenségek felszámolásához szükséges eszközrendszert megteremtse. Az esélyegyenlőségi politika abból indul ki, hogy bár az állampolgárok formálisan egyenlők, az erőforrásokhoz való jutásuk, élethelyzetük, lehetőségeik tekintetében azonban nagyon különbözőek (Czibere 2007). Az esélyegyenlőségi politikának az egyenlő esélyek megteremtéséről, illetve az egyenlőtlenségek mérsékléséről kell szólnia.

Annak ellenére, hogy a jogalkotóknak és a döntéshozóknak köszönhetően az egyenlő bánásmód elvének szabályozása megtörtént, mint ahogyan azt fentebb olvashattuk, a diszkrimináció nem csökkent. Egyértelművé vált tehát, hogy kizárólag a jogalkotás nem elegendő az egyenlőtlenségek megszüntetésére. Ez a felismerés vezetett odáig, hogy az Európai Unió kialakítsa az esélyegyenlőségi politikáját. Ez kezdetekben az akcióprogramokat jelentették, amelyek eleinte kis költségvetésből gazdálkodhattak. 1997-ben a foglalkoztatáspolitikát megteremtése, majd a Strukturális Alapok 2000-ben történő megjelenése mind-mind fontos szerepet játszottak az esélyegyenlőség biztosításában. Gyulavári Tamás úgy fogalmaz, hogy bár megkésve, de kezdett felzárkózni a redisztribúción és a mainstream elven alapuló uniós esélyegyenlőségi politika, amely egyszerre jelent szakmai programot, illetve közösségi társfinanszírozást (Gyulavári Tamás 2004:127).

Emellett többek között a lisszaboni stratégia, a Szociális Menetrend, az EU 2020 Stratégia is jelentős szerepet játszottak az esélyegyenlőségi politika fejlődésében. A lisszaboni stratégiában megfogalmazottakkal összhangban az Európai Bizottság 2000-ben terjesztette be az Európai Parlamentnek az öt éves programját. A dokumentum egy új Európa körvonalait kívánta felvázolni, illetve a szoros kölcsönhatás meglétét a gazdaság-foglalkoztatás-szociálpolitika között. Az európai szociális modell korszerűsítése és a szociális kohézió erősítése mellett egy-egy teljes fejezetet (III., V. fejezet) szentelnek a „Szegénység, valamint a kirekesztés és a diszkrimináció minden formája elleni küzdelem a szociális integráció elősegítése érdekében” és a „Nemek közötti egyenlőség elősegítése” címmel. 2006-ban a menetrend mottója: "Szociális Európa a globális gazdaságban: munkahelyek és esélyek mindenki számára" lett. A Menetrend stratégiája két pillére épült. Az egyik az EU állampolgárok bizalmának megerősítése és a foglalkoztatás, a másik pedig az esélyegyenlőség és befogadás erősítése. A 2008-ban megújított Menetrend hét prioritása közül az egyik a szegénység elleni küzdelem- társadalmi befogadás (5. prioritás), és a diszkrimináció elleni küzdelem (6. prioritás). A Szociálpolitikai Menetrendben meghatározott esélyegyenlőséggel kapcsolatos feladatok ellátásához 2007-től például a PROGRESS

közösségi foglalkoztatási és társadalmi szolidaritási program nyújtott pénzügyi támogatást.

Az Európa Tanács 2010. március 26-án hagyta jóvá az Európai Bizottság „Európa 2020” című, a foglalkoztatást és növekedést célzó stratégiáját. Az öt célkitűzés: foglalkoztatás, kutatás, oktatás, szegénység csökkentése, éghajlatváltozás/energiaügy. A Szegénység és a társadalmi kirekesztés elleni európai platform az Európa 2020 stratégia egyik kezdeményezése, amely 2010-ben alakult és 2020-ig fog működni.

Hazai esélyegyenlőség politika, mi történt Magyarországon?

Az új évezred küszöbén nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország néhány éven belül csatlakozni fog az Európai Unióhoz. Többek között ez azt is jelentette, hogy számos irányelvet kellett átvenni, átültetni a magyar jogrendszerbe (pl.: Faji egyenlőség irányelve [2000/43/EK]), illetve teljes mértékben alkalmazkodni kellett az elvárásokhoz. Magyarországon a modern egyenlőség megjelenése teljesen új jelenség volt, nem rendelkezett gyökerekkel, hiszen alapjában véve a konzervatív felfogású országokhoz tartozik (gondoljunk csak a máig létező férfi és női szerepek megítélésére). Tehát Az EU csatlakozás közelsége, az újonnan hatalomra került kormány igénye az új dolgok bevezetésére mind-mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy 2002-ben megfogalmazódjon az az igény, hogy institucionalizálják az esélyegyenlőséget. A különböző EU-s források leihívásához szintén elengedhetetlen volt egy arra alkalmas intézményrendszer megléte. Ágazati törvény megalkotása, önálló költségvetés, intézményi rendszer kiépítése, területi szervek létrehozása, társadalmi egyeztető fórumok életre keltése szükséges ahhoz, hogy egy új ágazat felépülhessen. Fontos azonban leszögeznünk, hogy az esélyegyenlőség ágazatként való működtetése teljesen új jelenség volt a magyar közigazgatásban. (pl.: a munkatársaknak nem tartottak képzéseket, nem fejlesztették a tudásukat, szembe találták magukat egy addig, a hazai vonatkozásban ismeretlen területtel.) A döntéshozók, politikai vezetők az equality mainstreaming elvét kívánták a teljes közigazgatásra, közpolitikára kiterjeszteni. Az intézményi evolúció, azaz az esélyegyenlőség horizontális megjelenése a közigazgatásban, szintén célként fogalmazódott meg.

Az Esélyegyenlőségi Kormányhivatal létrehozása, mint egy különálló központi szerv, önálló költségvetéssel, megfelelő háttérrel szolgált ahhoz, hogy az Amszterdami Szerződésben meghatározott hat célcsoport horizontálisan legyen képviselve. Bár a tárcanélküli miniszter beiktatásával miniszteri szintre emelték az esélyegyenlőséget, minisztériumot mégsem rendeltek hozzá, mivel az ágazat nem bírt kellő súllyal.

A diszkrimináció tilalmát az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXXV. törvény (továbbiakban Ebktv.) elfogadása előtt egységesen nem szabályozták, többek ez indokolta az ágazati törvény szükségességét. Az egyenlő bánásmód követelményének szabályozása Magyarországon három szintű. A 2011. évi CCCCXV Alaptörvény általános érvénnyel mondja ki a hátrányos megkülönböztetés tilalmát; az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló törvény a jogrendszer egésze számára ad részletesebb

útmutatást a követelmény értelmezéséhez; végül számos ágazati jogszabály (Munka Törvénykönyve, közoktatási és felsőoktatási törvény, egészségügyi törvény, stb.) utal az esélyegyenlőségi törvényre, és állapít meg további, csak az adott területen érvényes szabályokat. Az Ebktv. célja az Európai Unió joganyagával való minél erősebb összhang megteremtése. Azonban a hazai törvény több ponton túlmutat a létező európai szabályozáson, mivel például az összes védett tulajdonság esetén érvényre juttatja a 2000/43/EK irányelvben található, ott csak a faji- vagy etnikai származás esetére előírt szigorú és átfogó szabályokat. A törvény az általános szabályok mellett külön fejezetben foglalkozik a foglalkoztatás, az oktatás, a szociális biztonság és egészségügy, a lakhatás, az egészségügyi ellátás, valamint az áruk forgalma és szolgáltatások igénybevétele területén tapasztalt hátrányos megkülönböztetéssel. A törvény kimondja, hogy az esélyegyenlőség előmozdítása elsősorban állami kötelezettség és a deklarált célja, hogy hatékony jogvédelmet biztosítson a hátrányos megkülönböztetést elszenvedők számára. A törvény lehetővé teszi a közérdekkü érdekérvényesítést, amely szerint a jogsérelem esetén a bizonyítási teher megfordul.

Az esélyegyenlőség beágyazottságát támogatta a Köztársasági Esélyegyenlőségi Program (KEP) is 2004-ben, amely 5 területre koncentrált: információs hálózat, akadálymentesítés, krízisközpontok felállítása, esélyegyenlőségi képzések és a telep-felszámolási program továbbfejlesztése. Bár a KEP kikerült a 2003. évi CXXV. törvényből, az elemek külön-külön megvalósultak.

Az esélyegyenlőség helyi lábának kiépítését jelentette az Országos Esélyegyenlőségi Hálózat életre hívása. A Hálózat 19 megyei és egy budapesti iroda létrehozását jelentette, amely 2004-ben kezdődött és egészen 2008-ig tartott. A Hálózat célja az aktuális kormányzat esélyegyenlőségi szakpolitikájának, esélyteremtő programjainak támogatása és a hátrányos helyzetű csoportok társadalmi integrációjának elősegítése. Elsődleges célcsoportjai a nők, romák, fogyatékossgal élő személyek, idősek, gyermekek és a hátrányos helyzetű térségekben élők, másodlagos célcsoportok az elsődleges célcsoportot segítő szervezetek, intézmények. Az Esélyek Házak további feladatai a közvélemény formálása a társadalomban meglévő előítéletek leküzdése, valamint a társadalmi szolidaritás erősítése. 2010-ben a kormányváltást követően a Hálózat főbb prioritásai megváltoztak és jelenleg Család, Esélyteremtési és Önkéntes Házak Hálózata néven működik tovább.

A helyi önkormányzatoknak kötelezően előírt feladata lett a helyi esélyegyenlőségi programok elkészítése, ezzel szintén az esélyegyenlőség helyi szinten való kezelése a fő cél. Az Ebktv. alapján az önkormányzatok 5 évre szóló helyi esélyegyenlőségi programot fogadnak el, amelyet két évente felülvizsgálják és amennyiben szükséges módosítanak. A helyi esélyegyenlőségi programban a települési önkormányzatnak helyzetelemzést készít a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok szociális, oktatási,

foglalkoztatási, egészségügyi, és lakhatási helyzetéről, valamint a helyzetelemzés során feltárt problémák komplex kezelése érdekében intézkedési tervet alkot.⁴

A formális Európai Unió csatlakozása Magyarországnak nem jelentette azt, hogy ezzel egy időben az esélyegyenlőségi politika erőteljes részét képezte volna a hazai közéletnek. Nagyon sok múlik azon, hogy a helyi faktorok pl.: állami és nem állami szervek, szervezetek hogyan vesznek részt a folyamatokban. Krizsán Andrea tanulmánya szerint a gyenge állami szerepvállalás és a gyenge civil jelenlét duplagyengéséget eredményez, ez az állapot pedig általánosan jellemző a 2000-es évek elején csatlakozott kelet-közép európai országokra. És emellett bár Magyarország remekül beépítette az EU-s jogszabályokat a hazai jogrendszerébe, nem követte az azokban megfogalmazottak erőteljes végrehajtása és a téma iránti hozzáállásbeli változás. Krizsán Andrea és számos szerzőtársa úgy gondolja, hogy az EU soft dokumnetumainak, például az Európai Foglalkoztatási Stratégiának (IV. pillér: egyenlő esélyek a nőknek és férfiaknak) és a Strukturális Alapoknak hazai szinten nagy szerepük lehet a gender mainstreaming elterjedésében. 1999-ben a foglalkoztatási irányvonalak közé beépült a társadalmi nemek szerinti megközelítés (gender mainstreaming), ami annyit jelent, hogy a stratégia valamennyi pillérének előzetesen és utólag is vizsgálni kell a megtett intézkedések hatását mindkét nemre vonatkozóan. A Strukturális Alapokból támogatott pályázatoknál pedig szintén figyelemmel kell lenni a horizontális esélyegyenlőségi elvekre.

A „háromlábú szék”

Az európai esélyegyenlőségi politika és azon belül a nők és férfiak közötti egyenlőség politikájának is három irányzata ismert. Az első az anti-diszkrimináció vagy egyenlő bánásmód, a második a női esélyegyenlőségi politika és a harmadik a gender mainstreaming. Az irányzatok időben, egymást követve alakultak ki, mindig az előző megközelítés elégtelenségére válaszul. A különböző problémafelvetések más-más megoldási lehetőségeket vonnak maguk után, illetve egymást kiegészítve működhetnek a leghatékonyabban.

Az anti-diszkriminációs politika célcsoportja maga az egyén, a problémát pedig a procedurális hibák okozzák, azaz diszkriminatív jogszabályok, egyének és intézmények. Célja beazonosítani és szankcionálni azokat a gyakorlatokat és eljárásokat, amelyek diszkriminálnak. Tapasztalatok alapján az egyéni panaszok orvoslásával azonban igen

⁴ A 2010-es kormányváltás után az Ebktv. módosítás előírja, hogy az önkormányzat az államháztartás alrendszeréből, az európai uniós forrásokból, illetve a nemzetközi megállapodás alapján finanszírozott egyéb programokból származó egyedi döntés alapján nyújtott, pályázati úton odaítélt támogatásban csak akkor részesülhet, ha a törvény rendelkezéseinek megfelelő, hatályos esélyegyenlőségi programmal rendelkezik. (A 2012. évi LXXXVI. törvénnyel módosított Ebktv. az erre vonatkozó határidőt 2012. november 1-ről 2013. július 1-re módosította.)

rövidtávú eredményt lehet csak elérni. Magyarországon az Egyenlő Bánásmód Hatóság a kijelölt szerv a diszkriminatív esetek kivizsgálására.

Az anti-diszkriminációs politika bár biztosítja a formális egyenlőséget, azonban ez nem vezet a társadalmi egyenlőséghez. A nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek nem csökkentek, így egy újabb megoldási lehetőséget kellett bevezetni. A női esélyegyenlőségi politika célcsoportja már nem az egyén, hanem a nők egész csoportja, amelynek célja a nők támogatása és helyzetbehozása. Eszközei a megerősítő, célzottan nőknek szóló programok.

A nemek közti társadalmi viszonyrendszer diszkriminatív működésének átalakítása - gender mainstreaming - szerint a nők és férfiak közötti egyenlőtlenség az egész társadalom strukturális problémája, ezért nem lehet pusztán nőkérdésként kezelni. Az egyenlőtlen viszonyok a társadalom és közpolitika szinte minden területét átjárják, ezért az egész társadalom a felelős. Célja egyrészt a társadalmi normarendszer átalakítása, mivel az egyenlőtlenségek strukturális és intézményes okait szükséges orvosolni, azért, hogy az egyenlőtlenségek ne termelődjenek újra. Másrészt a nők és a férfiak közötti viszonyrendszer átalakítása szükséges a társadalom és a közpolitikai gondolkodás minden területén. A gender mainstreaming alkalmazása valamennyi felelős döntéshozó feladata lenne.

Ez a „háromlábú szék” megközelítés azt jelenti, hogy a lábak, azaz az anti-diszkriminációs elem, az egyenlő esélyek és a mainstream megközelítések összekapcsolódnak és kiegészítik egymást. Az anti-diszkriminációs szabályzás a két másik tényező nélkül nem lehet kellőképpen hatékony. Azaz nem elég csak a diszkriminációs ügyeket kivizsgálni, hanem további pillérekre is szükség van, úgymint a célzott tevékenységek biztosítására az áldozatok, döntéshozók számára vagy akár a civil szektor támogatására, amelyek aktívan részt vesznek akár az áldozatok ellátásában vagy akár a releváns policyk alakításában.

A negyedik láb, az interszekcionalitás magyarázata

A társadalom vizsgálatakor fontos annak megvitatása, hogy miként is fonódnak össze a nemek egyenlőségével, etnikummal, fajjal, osztállyal és szexualitással kapcsolatos kérdések. Az interszekcionalitás koncepciója Nina Lykke meghatározása szerint egy elemzési eszköz, amely alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk a szociokulturális hierarchiáknak és a hatalmi különbségeknek az egymásra hatását. A diszkurzív és intézményi úton kialakított szociokulturális kategóriákról van szó úgymint a nemek egyenlősége, etnikum, faj, osztály, szexualitás, életkor, nemzetiség stb. (Lykke 2003).

Bár az interszekcionalitás fogalma a 90-es években fogalmazódott meg - Kimberle Crenshaw jogász nőnek köszönhetően - ezzel olyan elméleti törekvéseknek adott hangot, amelyek a feminista gondolkodásban már jelen voltak, azonban hiányzott egy közös koncepció. Elsősorban az afro-amerikai feministák kritizálták diszkrimináció domináns értelmezését, miszerint az vagy a fajon, vagy pedig a társadalmi nemen alapul, figyelmen kívül hagyva pl. az afro-amerikai nők tapasztalatait. Az

interszekcionális vizsgálódás alapjait és a korai konceptuális meghatározásokat pontosan ezek a feministák inspirálták, akik felhívták a figyelmet az egyenlőtlenségi faktorok közötti kapcsolódási pontokra. Crenshaw előszeretettel alkalmazza magyarázatában az utak és közlekedés metaforáját. Az utak az egyenlőtlenségeket jelképezik (nők/férfiak, faj/etnicitás, osztályok stb.). A kirekesztett nők, pedig ezeknek az utaknak a kereszteződésében állnak, ahol két vagy akár több egyenlőtlenségi mutató metszi egymást. A kereszteződésekben pedig igen magas a balesetek előfordulásának lehetősége, azaz az egyenlőtlenségek összeadódnak, megsokszorozódnak.

Kimberle Crenshaw úgy képzei, hogy az interszekcionalitás alkalmazása egyfajta, az identitáspolitikába való kritikus beavatkozás. Megkülönbözteti a politikai és a strukturális interszekcionalitást. „A kisebbségi nők – akik kisebbségként és nőként is hátrányos helyzetben vannak a társadalomban – olyan jogsérelmeket szenvedhetnek el rendszerszerűen, amelyeknek sem a kisebbségi férfiak, sem a többséghez tartozó nők nincsenek kitéve.” (Balogh 2013:21) Ez a strukturális interszekcionalitás, amelynek bemutatására Crenshaw számos példát hoz fel a tanulmányában. Egy bántalmazott bevándorló fekete nő esetében, aki segítséget szeretne kapni, a rendszer a bevett mechanizmusok miatt képtelen egyszerre kezelni azt, hogy ő egy fekete – bevándorló - nő, akit bántalmaznak. Pl.: nem áll rendelkezésre tolmács, a munkatársak a „nőnek” segítenek, de arra már nincsenek tekintettel, hogy a kliens esetleg más kultúrában él és teljesen más problémákkal küzdhet, mint egy középosztálybeli fehér nő. A példában felhozott személy esetében tehát ő nem „csak” egy nő és nem „csak” bevándorló, hanem egy bevándorló nő. A politikai interszekcionalitás gondolata azt veti fel, hogy az a csoport, amely felemeli a hangját például a nők és férfiak társadalmi egyenlőségéért, miért nem hajlandó pl.: a fekete/roma nők jogaiért küzdeni⁵. Esetleg nincsen érzékenysége más egyenlőtlenségi dimenziókra, vagy csak úgy gondolja, hogy két vagy akár több egyenlőtlenségi dimenzió gyengítené egymást? Crenshaw példája megvilágítja, hogy a faji-etnikai kisebbséghez tartozó nők ellen a közösségük férfitagjai által elkövetett erőszakot hogyan hallgatják el az antirasszista és a feminista jogvédők. Balogh Lídia szerint a nőmozgalom attól fél, hogy az erőszak kisebbségi problémává minimalizálódik, míg a kisebbségi jogokért küzdők a már amúgy is igen jelentős mértékű negatív sztereotípiák továbbberősödésétől tartanak. A kutatásokban általában a „nő” fogalma alatt a kutatók egyértelműen a fehér, heteroszexuális, dolgozó nőt értik, míg az antirasszista politikák a fekete/roma férfiakraól szólnak, egyszerűen figyelmen kívül hagyva a fekete/roma nőket.

Crenshaw gondolatmenetét számos kutató továbbgondolta, továbbfejlesztette Amerikától, Európán át egészen Kelet-Közép Európáig. Az idő előrehaladtával az interszekcionalitás koncepciója tovább finomodott. Az új látásmód mellett természetesen kritikák is megfogalmazódtak. Például az additív interszekcionalitáskor a szociális kategóriákat külön struktúráként egymással kölcsönhatásban lévő, de egymásra nem ható, kapcsolt egységként elemzik. Az additív megközelítés pedig kihagyja a szociális kategóriák dinamikus összeolvadásának jelenségét, a kompetitív

⁵ Erről Magyarországon lásd pl. Cibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest

interszekcionalitáskor pedig a kategóriákat hierarchizálják. Lykke a feminista szocialistákat hozza fel példának, akik szerint „a tradicionális baloldali marxizmus elsőbbséget biztosított az osztály kérdésének minden más társadalmi kategória, például a nem vagy rassz felett.” (Lykke 2003)

Az Európai Unió esélyegyenlőségi politikája is vertikális megközelítésen alapul, vagyis külön - külön (jogszabályok, ajánlások stb.) kezeli az 1997-es Amszterdami szerződésben meghatározott területeken fellépő egyenlőtlenségeket: nem, faji hovatartozás, nemzetiség, vallási vagy világnézeti meggyőződés, fogyatékoság, szexuális irányultság, illetve a kor esetében. A probléma ezzel a megközelítési móddal az, hogy az egyes társadalmi problémák elemzésekor a faktorokat külön-külön, egymástól izoláltan vizsgálja, és nem fektet kellő hangsúlyt ezek metszéspontjaira. Az Európai Unió már számos irányelvet fogadott el az egyenlőbánságmód és esélyegyenlőség témakörében, illetve a nyelvezetében létezik a többszörös diszkrimináció fogalma. A gond azonban az, hogy teljes mértékben mellőzik az interszekcionalitás módszer alkalmazását, tehát párhuzamosan, egymás mellett vizsgálják a faktorokat, kategóriákat, meg sem kísérel a kapcsolódási pontok megtalálását, kiemelését. Az anti-diszkriminációs politikák gyakran a rasszizmus és a szexizmus ellen küzdenek, nem integrálva a megoldásokba a társadalmi kirekesztődés problémájának megvizsgálását, amely a szegénység és ezzel kapcsolatosan az etnicitás, társadalmi nem és más egyenlőtlenségi faktorok bevonását is maga után vonná.

A többszörös diszkrimináció beazonosítása és kezelése egyszerűnek tűnhet a törvényhozók és a döntéshozók számára, hiszen az egyenlőtlenségi faktorokat azonosként kategorizálják be, a problémát egységesen anti-diszkriminációs megközelítéssel kívánják kezelni. A tény azonban az, hogy a kategóriák különbözőek, és eltérő kezelési módokat igényelnek. A nemek társadalmi egyenlőségének eszközétől a gender mainstreamingtől, és a többszörös diszkrimináció felismerésétől, a sokkal szofisztikáltabb interszekcionalitás megközelítése felé kellene elmozdulni, hiszen az nem csak összeadja a hátrányokat, hanem azt is megvizsgálja, hogy ezek hogyan keresztezik egymást és hogyan hatnak egymásra különböző kontextusokban. A többszörös diszkriminációnak nincs egységesen elfogadott definíciója és nem kapcsolódik hozzá egységes szabályozás. A tagállamok különböző jogrendszerei más-más alapokon kezelik a diszkriminációt. Tehát jelenleg nincsenek sem jogi, sem pedig szakpolitikai eszközök a többszörös diszkriminációt elszenvedő nők helyzetének javítása érdekében. A legtöbb európai országnak az a célja, hogy egységesítse a diszkrimináció felszámolásával kapcsolatos intézkedéseit, amelyek eddig, legalábbis a törvénykezés szintjén különálló darabkák voltak pl.: gender, etnicitás, vallási hovatartozás, kor, fogyatékoság, szexuális orientáció. Az esélyegyenlőségi jogszabályok, intézmények és közpolitikák egységesítésével hatékonyabbá válhat a többszörös diszkrimináció elleni küzdelem. A politikusok, döntéshozók mellett érdemes az aktivistákra, szakértőkre is figyelemmel lenni, hogy foglaljanak állást abban, hogy mit nyerhetünk, és mit veszíthetünk, ha egységesen vagy külön kezeljük az esélyegyenlőségi politikákat. A többszörös diszkrimináció esetében az ember több szempontból is diszkriminálva van és az elnyomott csoportok tulajdonképpen versengenek a „legelnyomottabb címért” (Oppression Olympics) azért, hogy megkapják

a pénzügyi és politikai támogatást. Tehát ez a megközelítés is versenyt generál az elnyomott csoportok között. Az interszekcionalitás különlegessége többek között abban áll tehát, hogy azt állítja az egyenlőtlenségi formák nem egymás mellett, egymásra hatások nélkül és nem egy időben futnak. Az EU a többszörös diszkriminációt szembeállítja az interszekcionalitással. A többszörös diszkrimináció meghatározásakor azt feltételezzük, hogy az egyenlőtlenség okozói azonosak, azonos következményekkel járnak és a megoldás az anti-diszkriminációs megközelítés és annak eszközrendszere. Az interszekcionalitás szerint az egyenlőtlenség okozói különbözőek és különböző megoldásokat igényelnek. Az igény az interszekcionalitás alkalmazására több platformról érkezik. Az EU új tagállamaiban a társadalmi nemekkel kapcsolatos politikák fejlődésére hatással van az EU bővülési folyamata. A tagállamoknak számos nemekre vonatkozó jogszabályt és ajánlást kell elfogadniuk, így a csatlakozásra jelölt tagállamok egyfajta kapacitásfejlesztésen mennek keresztül. A kelet-európai országok csatlakozása előtt a roma nők kérdése nagyjából láthatatlan volt az EU politikában. Az Európai Parlament Nők Jogai és Nemi Egyenlőség Bizottsága összehívott egy roma nőkről szóló találkozót roma szakértők és aktivisták részvételével. Az egyeztetésen többek között az a konklúzió is elhangzott, hogy különösen a női hálózatok segíthetnek abban, hogy egy sokkal befogadóbb és átfogóbb nyelvezet és kommunikáció alakuljon ki a többszörös diszkriminációt elszenvedett, speciális helyzetben lévő nők, például roma nők kapcsán. A Bizottság 2005-ben megrendelt egy háttér tanulmányt, amely 15 tagállamban vizsgálta a roma nők gazdasági szerepét és lehetőségeit. A tanulmány egyértelműen igazolta, hogy a tanulmányok szerzői nem voltak képesek átfogó információt szolgáltatni a roma nők speciális helyzetéről, nagyrészt csak a romák általános helyzetét mutatták be. (Natasha Lamoreux)

Járóka Livia 2005-ben készített jelentése volt az a dokumentum, amelyben a képviselő konkrétan megfogalmazta és felhívta a figyelmet a roma nők speciális helyzetére. Ezen dokumentum eredményeit alapul véve 2006. június 1-én fogadta el az Európai Parlament a roma nők helyzetéről szóló határozatot. A nők és férfiak esélyegyenlőségére vonatkozó ütemterv 2006-2010 Roadmap és a 2007-es Egyenlő Esélyek Mindenki Számára Európai Év is többek között azt próbálta segíteni, hogy a roma nők speciális helyzete, mint téma bekerülhessen a politika közbeszédébe. A Lisszaboni Stratégia grandiózus célja között szerepel a nők foglalkoztatási szintjének emelése. A nőket azonban abszolút homogén csoportként kezeli, pedig ahhoz, hogy a hátrányos helyzetű nők, a roma nők foglalkoztatottsági aránya növekedjen, speciális programok megléte szükséges. A Roadmap csak kettős/dupla diszkriminációról beszél, tehát az akkori logika szerint két egyenlőtlenségi dimenziót - a társadalmi nemet és az etnicitást - vizsgálta, mellőzve pl. az osztály faktort. Az EU intézmények és munkatársak tudása az interszekcionalitásról igen korlátozottak. Kevés program szól kifejezetten roma lányoknak és roma nőknek. Összességében elmondható, hogy az EU kevés figyelmet szentel a strukturális és politikai interszekcionalitásra.

Az Európa Tanács az első olyan regionális nemzetközi szervezet, amely kiemelten foglalkozott/foglalkozik a roma nők helyzetével. 1995-ben konferencia keretében, 1999-ben pedig egyik tanulmányában fejtette ki Nocoleta Bitu a probléma okozóit: a

roma nőkkel kapcsolatos statisztikai adatok hiánya és a politikai elit érzéketlensége a társadalmi nem és etnicitás összekapcsolódásában. Az erőfeszítések ellenére azonban a Tanács munkájában is látszik, hogy a programok, tanulmányok stb. nem átgondoltak, nem mélyrehatóak és teljes mértékben nélkülözik az interszekcionalitás módszer alkalmazását. Sokszor a roma nőkre, mint mediátorokként tekintenek, akik közvetítők a társadalom egésze és a saját csoportjaik között. A Tanács egyértelműen az etnicitás dimenziót erősíti.

Az ENSZ-ben 1999-ben Yeung Sik Yuen által megírt munkaanyag/tanulmány foglalkozott először a roma nők összetett helyzetével (Kóczé Angéla) Az 1982-ben életre keltett CEDAW Bizottság munkája során talán az egyetlen olyan szervezet, amely átfogóan értelmezi a roma nők többszörös diszkriminációját. A civilek árnyékjelentéseiben, az országok jelentéseiben fontos szerepet kapnak a roma nők. Az ENSZ vezető szerepet tölt be az interszekcionalitás módszerének alkalmazásában.

A civil szerveződések között eddig 2 irányzat volt jellemző. Egyrészt a „top-down policy”, ahol különböző EU intézmények és általában nem romák küzdenek a romák diszkriminációja ellen, másrészt a „bottom-up”, ahol civil szerveződések, kezdeményezések harcolnak a romák diszkriminációja ellen. A szakértők, kutatók szerint azonban szükséges egy harmadik irányzat bevezetése a „new bottom up” megközelítés, ahol a roma nők a feministákkal közösen működnek együtt. Jelenleg „aszimmetrikus hatalmi dinamika” működik a mainstream feministák, a color és a harmadik világbeli feministák között.

Interszekcionalitás, gender és etnicitás kapcsolata a hazai közpolitikában

Manapság a roma nők helyzetét különbözőképpen fogalmakkal szokták jellemezni pl.: dupla diszkrimináció, többszörös diszkrimináció. Ez is azt bizonyítja, hogy ezen megközelítésben a diszkrimináció társadalmi nem és etnicitás dimenziói teljes mértékben elkülönülnek a szegénységtől és a gazdasági kirekesztettségtől. Magyar-Vincze Enikő szerint a roma nők helyzetének vizsgálatakor a faj/eticitás, társadalmi nem és az osztály kategóriáknak automatikusnak kellene lenniük, hiszen ha ezek közül csak egy is kimarad, az már pontatlanságot okozhat.

Kóczé Angéla szerint a roma nők, mint csoport társadalmi helyzetére vonatkozó elemzéseknek az etnicitás, a társadalmi nem és a társadalmi osztály kölcsönhatásainak figyelembevételén kellene alapulniuk. (Kóczé 2011) Számos nemzetközi és hazai ajánlások és stratégiák nem fektetnek kellő hangsúlyt a roma nők speciális helyzetére. Ennek egyik oka a roma nők helyzetére vonatkozó adatok hiánya, illetve azok a tanulmányok, amelyek külön vizsgálják a társadalmi nemek kérdését és az etnicitást, a szegénység és a társadalmi nem kapcsolatát, vagy a szegénység és a munkanélküliség összefüggését az etnicitással. Pedig a már létező roma nőkről szóló tanulmányok egyértelműen kimutatják, hogy a roma nők többszörös, illetve interszekcionális

hátrányokkal szembesülnek az etnikai hovatartozásuk, nemük és társadalmi hovatartozásuk miatt (Izd. pl. Czibere 2012). Kirekesztődnek a foglalkoztatásból, az oktatásból, a jó minőségű egészségügyi ellátásból és a lakhatásból. Korlátozott hozzáféréssel rendelkeznek a pénzügyi szolgáltatásokhoz, szociális ellátásokhoz. Alacsony az arányuk a közéletben és a politikai döntéshozatalban.

Az interszekcionalitás módszere két módon mutatkozhat meg a közpolitikákban: Az első esetben a romáknak szóló intézkedésekbe integrálódik a társadalmi nem kérdése és azok tudatosan küzdenek a nemi sztereotípiák ellen. A másodikban a nők és férfiak társadalmi egyenlőségével foglalkozó közpolitikák nyitottak a társadalmi sokszínűségeire.

A roma nőkre vonatkozó hazai intézkedések vizsgálatát követően Balogh Lídia hat féle aktuális megközelítést definiált. Az első esetben a roma nők teljes láthatatlanságáról beszél, azaz még említés szintjén sem jelennek meg az intézkedésekben és különböző dokumentumokban. A második megközelítésben a roma nők, mint halmozottan hátrányos helyzetű személyek vannak meghatározva (a hazai jogi környezet, például a 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról nem ismeri a többszörös diszkrimináció fogalmát). A harmadik verzió az interszekcionális társadalmi kirekesztettség megközelítési mód. A monofokális politikai-jogvédő mozgalmak érdektükrözéseinek kárvallottjai sok esetben a roma nők. Az ötödik koncepcióban a roma nőket speciális csoportnak tekintik a saját csoportjukon belül, míg a hatodikban a roma nőkre úgy tekintenek, mint potenciális erőforrás a társadalom számára.

Zárógondolatok

Ez a tanulmány azt hivatott bemutatni, hogy az esélyegyenlőségi politikában milyen irányok a jellemzőek és milyen, ezektől eltérő más megoldás lehetséges. A nők társadalmi csoportja nem homogén – bár a nők egyes csoportjai által elszenvedett hátrányok típusai sokban megegyeznek, más tekintetben különbözőek. Bár a magyar közpolitika kialakított egy több rétegű egyenlőségpolitikai intézményrendszert, ebben az egyes egyenlőtlenségek alapvetően különálló és rögzített kategóriákként jelennek meg. Az általános esélyegyenlőségpolitikai intézkedések ritkán érik el a többszörös hátrányokat elszenvedő társadalmi csoportokat. Krizsán Andrea és Dósa Mariann szerint a magyarországi egyenlőségpolitikai rendszer olyan reformja, amely a struktúra részévé tenné a többszörös hátrányok elismerését, az egyik legfontosabb közpolitikai teendő (Krizsán 2013:64) Véleményem szerint az interszekcionalitás alkalmazása főleg elköteleződés, illetve elhivatottság függvénye és nem anyagi erőforrás kérdése. Milyen okai vannak, és mi kellene ahhoz, hogy hazai szinten alkalmazzuk az interszekcionalitást? Ennek a kérdésnek a körbejárásához összegyűjtöttem azokat a tényezőket, amelyek akadályozzák, hogy a hazai közpolitikában elterjedjen ez a szemlélet.

- A. A döntéshozók részéről egyértelmű elköteleződésre lenne szükség az esélyegyenlőség és az interszekcionalitás irányába.
- B. A stratégia-alkotás, az intézkedések bevezetése során alkalmazandó szabályokban és elvárásokban egyértelműen szerepelnie kellene az esélyegyenlőségnek, interszekcionalitásnak és a társadalmi felzárkózásnak.
- C. Annak érdekében, hogy az intézkedések és a programok elérjék például a roma nők célcsoportját, szükséges lenne figyelembe venni a nemzetközi és hazai kutatók által javasolt szempontokat.
- D. Az anti-diszkriminációs tevékenységek kidolgozása során szükséges lenne figyelembe venni az interszekcionális kirekesztődés tényét, azaz a társadalom bizonyos tagjai egyszerre több tulajdonságuk miatt is érhetik hátrányok, ezek a negatív hatások halmozódhatnak és összefonódhatnak.
- E. Fontos lenne a kapcsolatépítés például a roma és a nem roma mainstream női civil szervezetek között és a szakértelmük bevonása.

Összefoglalóan megállapítható, hogy jelenleg a hazai közpolitikában, a kutatásokban elvértve, alig valósul meg az interszekcionalitás. Bár kezdeményezések vannak, ezek azonban egyelőre nem olyan erősek, hogy eredményesek lehessenek. Elkötelezett döntéshozók, tisztségviselők, szakértők és kutatók bevonása nélkül ez a folyamat nem fog felgyorsulni. Az már egy másik kérdés, hogy mennyire érünk rá?

Felhasznált irodalom

- A befogadó társadalomért Esélyegyenlőségi politika Magyarországon 2002-2010 Szociális és Munkaügyi Minisztérium 2010. Szerif Kiadó
- A Bizottság Közleménye az Európai Parlamentnek, a Tanácsnak, az Európai Gazdasági és Szociális Bizottságának és a Régiók Bizottságának A nemzeti romaintegrációs stratégiák uniós keretrendszere 2020-ig Brüsszel, 2011.4.5 COM(2011) 173
- A lisszaboni stratégia jövője a nemek szempontjából. Az Európai Parlament állásfoglalása a lisszaboni stratégia jövőjéről a nemek közötti esélyegyenlőség perspektívája tekintetében (2004/2219(INI))
- A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989-2013
- A thesis submitted to the faculty of New York University, Center for Global Affairs in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Masters of Science
- Az Európai Unió szociális dimenziója (2004) Szerkesztette: Gyulavári Tamás Kiadó: OFA Kht. 2004
- Az Európai Unió szociális politikái E-jegyzet Szerkesztette: Sziklai István Kiadó: ELTE TáTK, 2012
- Balogh Lídia (2013) Roma nőkkel kapcsolatos szakpolitikai megközelítések In: A romapolitikák értékelési módszerei és a magyar kormányzatok romapolitikái Tanulmánykötet Kiadó: Nemzeti Közzolgálati Egyetem, 2013
- Balogh Lídia, Kóczé Angéla (2011) Fókuszban a roma nők. A roma nők társadalmi és politikai befogadásának időszzerű kérdései Európában – a 2011 április 7-én Budapesten megtartott Fókuszban a roma nők című konferenciához készült háttér tanulmány és ajánlás gyűjtemény⁶ Kiadó: Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség Budapest, 2011
- CEDAW
Forrás: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CEDAW/Pages/Recommendation.aspx>
- Czibere Ibolya (2007): Társadalmi különbségek és egyenlőtlenségek – Az esélyegyenlőség szociológiai értelmezése. In: Kultúra és Közösség, XI. évfolyam, 2007. IV. szám
- Czibere Ibolya (2012): Nők mélyszegénységben. Személyes életvilágok és cselekvési perspektívák a mélyszegénységben élő nők mindennapjaiban. L'Harmattan Kiadó, Budapest
- Ethnic minority and Roma women in Europe. A case for gender equality? Kiadó: European Commission DG for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities 2008.

⁶ A projekt megvalósulását az NCA-NK-10-A-0024 számú, Női szerep- európai szerepvállalás. Európai nők és a szociális integráció c. pályázata tette lehetővé

Forrás:

<http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2006:287E:0323:0329:HU:PDF>

Forrás: <http://static.jaroka.fidesz-eu.hu/media/2/0/7/7/2077.pdf>

Forrás: http://www.google.hu/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=1&ved=0CC8QFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.szmm.gov.hu%2Fdownload.php%3Fctag%3Ddownload%26docID%3D21489&ei=CyYXUt2gAsPI4ASlpIG4CQ&usq=AFQjCNHxWPnwBR3TENSidUDhxm7QuQa1og&sig2=yelwu4ynSs_J7qjoFnXNHA

Járóka Livia A roma nők helyzete az Európai Unióban. Az Európai Parlament állásfoglalása az Európai Unióban élő roma nők helyzetéről (2005/2164(INI)) PA_TA(2006)0244

Járóka Livia Jelentés a romák integrációjának európai uniós stratégiájáról (2012/2276(INI)), Állampolgári Jogi, Bel- és Igazságügyi Bizottság. Előadó Járóka Livia. <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=//EP/TEXT+REPORT+A7-2011-0043+0+DOC+XML+V0//HU>

Johanna Kantola (2009) Institutionalizing Intersectionality in Europe, Department of Political Science, University of Helsinki In: International Feminist Journal of Politics, 11:4, 459-477

Kiadó: Magyar Női Érdekvégyesítő Szövetség Budapest, 2014

Kimberle Crenshaw (1991) Mapping th Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color In: Stanford Law Review, Vol. 43, No. 6 (Jul, 1991) pp. 1241-1299 Forrás: www.jstor.org/stable/HYPERLINK "http://www.jstor.org/stable/1229039"1229039

Kóczé Angéla (2009) Missing Intersectionality Race/Ethnicity, Gender and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe Budapest, Kiadó: Central European University 2009.

Krizsán Andrea (2009) From formal adoption to enforcement. Post-accession shifts in EU impact on Hungary in the equality policy field In: European Integration online Papers/ISSN 1027-5193, Special Issue 2, Vol. 13 (2009) Art. 22.

Laura Surdu (2006) Broadening the Agenda. The Status of Romani Women in Romania Open Society Institute, Mihai Surdu A research Report Prepared for the Roma Participation Program OSI-Budapest Kiadó: OSI, 2009

Natasha Lamoreux (2011) Bridging the Gap. Romani Women, Transnational Advocacy Networks and Dismantling Roma Discrimination in Europe 11/27/2011

Nina Lykke Interszekcionalitás újra: problémák és lehetőségek

Patricia Hill Collins (1998) It's All Int he Family: Intersections of Gender, Race and Nation In: Hypatia, Vol. 13, No. 3 Forrás: www.jstor.org/stable/HYPERLINK "http://www.jstor.org/stable3810699"3810699